

КЛАПЧУК

Сергій Миколайович,

доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник народної
освіти України, головний науковий
співробітник сектора наукової
бібліографії та бібліографістики
Інституту історії аграрної науки,
освіти та техніки Національної
наукової сільськогосподарської

бібліотеки НААН

klapchuksm@ukr.net

(м. Київ)

РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В БОРОТБІ ЗА УТВЕРДЖЕННЯ ЕТНІЧНОЇ І КУЛЬТУРНОЇ САМОБУТНОСТІ ТА НЕЗАЛЕЖНОСТІ УПРОДОВЖ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

В статті розглядаються найважливіші ознаки та особливості другої половини XIX та початку XX ст., щодо розвитку української культури. Проаналізовано основну історіографічну літературу значної частини авторів досліджували проблему стосовно розвитку культури. Виділено сюжети щодо ліквідації неграмотності, розвитку освіти, розбудови профтехосвіти та питань культурного будівництва.

Ключові слова: національно-культурне відродження, ліквідація неписьменності, становлення державності в роки національно-визвольної революції 1917–1920 рр.

THE ROLE OF UKRAINIAN CULTURE IN THE STRUGGLE FOR THE ESTABLISHMENT OF ETHNIC AND CULTURAL IDENTITY AND INDEPENDENCE DURING THE SECOND HALF OF THE XIX – CENTURY XX CENTURY

The methods of specific historical and problem analysis of the development of Ukrainian culture during the second half of the XIX and early XX centuries are used.

The historiographical literature is analyzed. Stories on the eradication of illiteracy, the development of education, the restructuring of vocational education and the issues of national-cultural construction were highlighted.

Keywords: national and cultural revival, the elimination of illiteracy, the formation of statehood during the national revolution of 1917-1920.

РОЛЬ УКРАИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ В БОРЬБЕ ЗА УТВЕРЖДЕНИЕ ЭТНИЧЕСКИХ И КУЛЬТУРНЫХ САМОБЫТНОСТЕЙ И НЕЗАВИСИМОСТИ В ТЕЧЕНИЕ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX СТОЛЕТИЯ

В статье рассматриваются важнейшие особенности развития украинской культуры на протяжении второй половины XIX – начала XX столетий. Проанализировано историографическую литературу. Выделено сюжеты относительно ликвидации неграмотности, развития образования, перестройку профтехобразования и вопросы национально-культурного строительства.

Ключевые слова: национально-культурное возрождение, ликвидация неграмотности, становление государственности в годы национально-освободительной революции 1917-1920 гг.

Цілком закономірно, що культурний рівень будь якої держави й суспільства, в цілому, визначається розвиток вищої освіти і науки. Природно, що цій проблемі значне місце в своїй державній і культурній діяльності приділяли всі українські уряди.

Створювати і розвивати систему освіти, як основу всього культурного будівництва в Україні, почала Центральна Рада. Ці проблеми обговорювалися на Національному та Всеукраїнському учительському з'їздах у квітні 1917 р. В їх рішеннях ставилися завдання заснувати національні вищі гуманітарні і технічні навчальні заклади, відкрити Академію наук, створити мережу науково-дослідних закладів з розробки гуманітарних, технічних, сільськогосподарських та інших наукових проблем [1, с. 7].

На початку 1917 р. Центральна Рада розпочала створювати прообраз першого національного вищого освітнього закладу в Києві. Університет сформувався як громадський загальноосвітній заклад. Лекції в ньому читали висококваліфіковані викладачі. Його студентський склад становив 500 осіб, а заняття проводилися в приміщенні університету св. Володимира [2, с. 211-212]. Протягом літа 1917 р. відбувалося формування Київського народного університету та його професорсько-викладацького складу. Ректором нового навчального університету Генеральний секретаріат освіти призначив І. Ганчицького, деканом історичного факультету – професора Г. Павлуцького, природничо-математичного – доцента О. Швеця, юридичного – проф. І. Туган-Барановського. При університеті діяли підготовчі курси, які давали можливість абітурієнтам краще підготуватися до вступу в університет та на медичний факультет, на якому навчалось понад 200 фельдшерів [3, с. 5].

Організація другого університету в Києві, який би готував національні кадри диктувалася не тільки прагненнями ЦР (Центральна Рада) розвивати вищу освіту в Україні, а й тими обставинами, що діючий в історичному центрі українського народу могутній Університет Св. Володимира не був готовий на той час українізуватися. У ньому проводилося викладання російською, єврейською, польською і німецькою мовами. Серед студентів українці становили низький відсоток, а чимало викладачів цього навчального закладу не визнавали рішень Центральної Ради щодо освіти і керувалися у своїй роботі ще розпорядженнями Міністерства Російської імперії.

Наступним важливим кроком Центральної Ради у формуванні національної вищої освіти стало створення на основі Київських інструкторських курсів Педагогічної Академії. І саме її заснування було важливим кроком, у становленні вищої національної педагогічної освіти.

Серед наукових досліджень присвячених висвітленню українського національного відродження революційної доби необхідно назвати праці радянської історіографічної науки 1920 р. серед яких праці Г. Грінька, Я. Рябко, Ю. Моженка в яких відображались культурні перетворення доби революції.

З середини 1918 р. до 1990 р. тривав новий період історіографії цього періоду. В цей час вийшли праці Полонської-Василенко Н. Д. «Історія України 1900–1923 рр.», Київ, 1991; Шаповал Ю. І. «Про минуле заради майбутнього», Київ, 1989; Смолій В. А., Гуржій О. І. «Як і коли почала формуватися українська нація»; Даниленко В. М. «Сталінізм і українська інтелігенція (20-30 ті роки)» Київ, 1991; Сергійчук В. І. «Доля української національної політики», Київ, 1990 та ін.

Із 1995 р. у систему освіти і, зокрема, в профтехосвіту працюючої молоді було внесено ряд новацій, зміст яких полягав у тому, що по-перше, запроваджувалася професійна освіта молоді зі школи; по-друге, створювалася система професійної освіти працюючого населення; по-третє, профосвіта переводилася на підготовку працівників для технічних досягнень і зорієнтованих на вирішення життєво важливих економічних завдань молодій українській державі; по-четверте, проводилася її українізація. Цей задум реалізувався через запровадження у старших класах загальноосвітніх шкіл профорієнтації учнів, відкриття нових професійних шкіл, училищ, технікумів, різнопрофільних курсів підвищення кваліфікації, вечірні школи, технікумі у сільській місцевості.

Серед науково-історіографічних праць присвячених висвітленню українського культурного відродження другої половини ХІХ – початку ХХ століть необхідно виділити праці Д. Ф. Розовика який характеризує головні напрями культурно-національних перетворень революційної доби, роботу державних структур, політичних партій, громадських організацій, періодики бібліотечної й архівної справи, питань підготовки кадрів, розвитку охорони пам'яток культури та інших питань (Розовик Д. Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917-1920 рр.). Київ, 2002. С. 67; Розовик Д. Ф. Культурне будівництво у 1917–1920 рр. Київ: Аквілон-Плюс, 2009).

Цікавий фактичний матеріал по темі можна знайти у наукових працях другої половини ХХ і початку ХХІ ст. таких як: Плющ М. Р. Технічна творчість

робітничого класу Української РСР. Київ, 1973; Терещенко Г. Й. Організаторська діяльність комуністичної партії професійно-технічної освіти (1940-1970 рр.). Київ, 1974; Клапчук С. М., Білик Б. І., Горбань Ю. А. та ін. Історія української зарубіжної культури. 6-те вид., випр. і доп. Київ: Знання-Прес, 2007. 358 с.; Клапчук С. Н. Подготовка квалифицированных рабочих важное направление кадровой политики КПСС. (Из опыта работы парторганизаций Украины). Киев: Вища школа, 1981. 156 с.

Російська мова панувала на Лівобережній та Степовій Україні. У 1864 р. всі школи дістали одну назву – початкові народні училища. Вони були проголошені безстановими і мали таку навчальну програму: закон божий, письмо, читання, 4 дії арифметики, церковний спів. Таких шкіл на кінець XIX ст. було лише 17 тис., внаслідок чого близько 70 % дітей залишилося поза школою.

У 1864 р. було створено гімназії двох типів: класичні, та реальні. Ці ланки середньоосвітньої школи були проголошені безстановими і загальнодоступними, хоча за навчання треба було платити. Третина навчального року у класичних гімназіях відводилася грецькій і латинській мовам. Випускники цих закладів без іспитів могли здобути освіту в університетах. У реальних гімназіях ширше вивчалось природознавство, хімія, фізика, математика, креслення та нові мови. По закінченню, учні могли вступати лише до вищих технічних навчальних закладів. Для жінок існували окремі жіночі гімназії, вищі жіночі курси. Наприкінці XIX ст. в Україні існувало 129 гімназій, 19 реальних і 17 комерційних училищ [4, с. 15].

На той час вищу освіту в Україні можна було здобути у трьох університетах: Харківському, Київському і Новоросійському заснованому на базі Рішельєвського ліцею в Одесі у 1865 р. В названих вузах навчалось всього до 4-х тисяч студентів. Бурхливий розвиток економіки другої половини XIX ст. зумовив потребу у створенні спеціальних закладів, таких як Харківський Практичний Технологічний Інститут (1885 р.), Київський політехнічний інститут (1898 р.), вище технічне училище в Катеринославі та ін. Бурхливий

розвиток економіки другої половини ХІХ ст. зумовив потребу у створенні вищих спеціальних закладів, таких як Південно-російський технологічний інститут (1898), Вище гірниче училище в Катеринославі та ін., якщо на початку ХХ ст. в Україні діяло 27 вузів, де навчалося 35 тис. студентів, то за 4 роки відкрилося ще 33 нові інститути в яких безкоштовно навчалося 82 тис. студентів [5, с. 80].

Того часу надзвичайно тяжким було становище з освітою у Західноукраїнських землях. Навчання в усіх школах, крім початкових, у Галичині і Буковині велося лише польською і німецькими мовами. У 1890 р. загальна кількість неписьменних досягла у Галичині 66,4 %, а в Буковині – 75 %. В українських початкових школах діти могли навчатися до 4-го класу, а наступну освіту здобували в іншомовних закладах. Незважаючи на певну лібералізацію освітньої справи в Австро-Угорщині, домінування польської освіти збереглося і на початку ХХ ст. У 1914 р. у Галичині існувало 59 польських гімназій, 6 українських державних і 8 приватних, що утримувалися за кошти батьків. У Львівському університеті викладання проводилося польською, або німецькою мовами, німецькомовне спрямування мав відкритий у 1875 р. Чернівецький університет.

У 70-80-х ХІХ ст. продовжує розвиватися ідея національного відродження, яка ґрунтувалася на історичних реаліях розвитку українського народу напередодні та після реформи 60-70-х років у Росії. Стало очевидним, що українці не змогли відстояти свої права через відсутність сильного національного почуття, брак національної свідомості, віри в остаточний успіх. У нових умовах треба було знову і знову відстоювати інтереси народу, довести перед усім освіти його витoki, надати належного статусу українській мові.

Період упродовж ХІХ – початку ХХ ст. цікавий тим, що тоді не вщухала запекла дискусія про походження українців та їхньої мови. Обговорення цих питань відбувалося тоді, коли відсутність умов для розвитку мови ототожнювалося з її нездатністю, на думку деяких вчених, обслуговувати «високі потреби суспільства». Культурницькі домагання народу здобули назву

«південноруського сепаратизму». З цього приводу історик С. Щоголев писав «Під південноросійським сепаратизмом, або відщепенством, ми розуміємо намагання послабити або розірвати зв'язок, що з'єднує малоросійське плем'я з великоросійським» [3, с. 5]. У праці Малорусска культура Лінниченко І. А. зазначено «Малоросійською мовою не має жодного твору світового значення, які б не роздмухували славу батька Тараса, він, однак, залишається лише поетом народним, близьким і зрозумілим тільки своїм і світового значення мати не може» [4, с. 15]. Такі думки стверджували в університетських кафедрах. До цієї думки схилилися такі вчені як І. Срезневський, О. Соболевський, О. Шахматов та інші. Захисниками права українського народу мати свою історію і мову виступали Т. Шевченко, М. Костомаров, А. Метлинський, П. Куліш, І. Франко та ін.

З великим болем докоряв І. Франко освіченим діячам, що нехтували історією і культурою свого народу «...не тільки школи і уряди полонізували нас, ми самі полонізуємо себе ще гірше вдома» [6, с. 318].

Вирішити складні проблеми поширення вживання української мови мало становлення преси та видавничої справи. Проте Валуєвський, чи не вперше в європейській цензурній практиці заборонив написане, з міркувань не його змісту, мови. Емський акт (1876) наклав вето на ввезення українських творів з-за кордону (діяв упродовж 30 років, але так і залишався таємним). Внаслідок таких жорстких заходів на території Російської імперії до початку ХІХ ст. не з'явилося жодного журналу чи газет українською мовою. Поодиноким було видання книжки українською мовою. Після деякого полегшення репресій у 1881–1883 рр., коли було надруковано 75 українських книг обмеження почалося знову. У 1892 р. було наказано заборонити друкування українських книг за вилученням державних потреб. Так, 1877–1879 рр. з'явилося 2 українські книги, 1880 р. – жодної української книги [7, с. 108].

Саме в таких складних умовах відбувався подальший розвиток української літератури, яка виявила дивовижну живучість і стійкість. Незважаючи на утиски і заборони, збільшилося коло українських письменників, збагатилася

тематика творів, урізноманітнилися види і жанри літератури і зросла роль критики.

У цей період зростає інтерес до народної творчості, що знайшло концептуальне втілення і ідеї «етнографічного реалізму». Тоді ж, зростає інтерес до народної творчості, пов'язаної з концептуальним втілення в ідеї «етнічного реалізму» суть котрого полягає у вимозі правдивого відображення етнокультурних рис народу та його психологічних особливостей. Так система поглядів свідчила про тогочасний характер розвитку української культури. На цьому ґрунті розвивали свої мистецькі таланти М. Вовчок, С. Руданський, Л. Глібов та ін.

Художня література характеризувалася поступовим піднесенням ідеї національної єдності всіх регіонів України, незважаючи на жанрову і тематичну різноманітність. М. Драгоманов, І. Нечуй-Левицький, О. Огневський, І. Білик, І. Франко брали активну участь в обговоренні злободенних суспільних та літературних проблем, проголошуючи нові засади реалістичної літератури. В центрі уваги письменників було село з його соціальними конфліктами і суперечностями. Поглиблюється рівень психологічного аналізу, з'являються нові поетичні форми і жанри (філософська тематика, психологічна повість та романи, історична драма та ін.).

Разом з цим необхідно мати на увазі, що у 80-ті роки зароджується епоха реалізму. Тоді поява творів І. Франка творчість якого сприяла осмисленню прогресивності у визвольному змаганні українського народу. Значний внесок на той час зробили не романтики – Л. Українка, В. Вінниченко, М. Коцюбинський та ін. У їх творчості виразно проявлявся прогресивний зміст, що впливав на українців, на їх майбутнє.

У другій половині XIX ст. вивчення народної культури набуло систематичного і ґрунтовного характеру. Серед досліджень такого рівня були етнографічні праці М. Костомарова, Й. Чубинського, О. Потебні, В. Антоновича, О. Русова, І. Франка, які розкривали народний побут, фольклор і вірування, діалектичні особливості української мови. Це була основа, на якій

згодом зводилося професійне мистецтво українського народу. До найбільш визначних здобутків народознавства належить п'ятитомне «Студія над українськими народними піснями», І. Франка, 46 томів львівського «Етнографічного збірника», «Українські пісні з нотами». (Одеса; Київ, 1900-1902), «Сборник материалов по малорусскому фольклору» (Чернігів, 1902), «История запорожских казаков» Д. Яворівського та ін.

Справжнім науковим і культурним центром став історичний журнал «Київська Старина» (1882–1907) заснований фондом В. Семиренка і частково В. Тарковського. В журналах друкували твори та історичні праці М. Миксимовича, А. Кримського, В. Лентовича, Д. Богалія, М. Коцюбинського та ін.

Науково-літературна діяльність цього періоду більш активно була в Галичині. В 60-70 роках ХІХ ст. український рух мав спочатку культурно-народницький рух, що був поширений найбільш у Львові. У 1873 р. тут появилось товариство ім. Т. Шевченка, діяльність якого сприяла піднесенню української словесності. Згодом товариство розвинуло надзвичайно інтенсивну діяльність і досить позитивно зарекомендувало себе своїми працями. Так позитивно, що вчені почали бачити в ньому майбутню українську академію наук. Згодом товариство завдяки активній діяльності товариство відкривається можливість для розвитку всіх видів наукових знань – гуманітарних, природничих, математично-технічних. В цей час почали видаватися такі наукові серії праць як: «Руська історична бібліотека», «Джерела до історії України-Русі», «Збірник математично-природничо-медичної секції» та інші.

Отже, наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. українськими вченими було здійснено багато досліджень з життя українського народу доведено, що історична самобутність та своєрідність українського культурно-національного типу.

На початку ХХ ст. в інтелектуальних колах Російської імперії зростало розуміння потреби скасування обмежень української культури, хоча це питання розглядалось з позицій і в інтересах російської державності. Імператорська

академія наук у спеціальній записці констатував: «... малоросійська людність повинна мати також права, як і великоруська, говорити публічно і друкувати на своїй рідній мові» [8, с. 96].

В умовах революції 1905-1907 рр. завдяки основній діяльності громади та відповідних указів, український народ, й інші недержавні нації, отримав право на пресу та вільне друкування книг без попередньої цензури. Поява видань українською мовою мала величезне значення, хоча більшість з них існувала недовго і мала відносно малі тиражі. Перша щоденна політична, економічна й літературна газета «Громадське слово» Є. Чикаленка планувалось видаватися тиражем 190 тис. примірників. Замість неї вийшла «Громадська думка», яка зібрала невелику передплату і друкувалося у 3,7 тис. примірників. Через різні обставини багато проєктів українськомовних періодичних видань не були реалізовані. Так, з жовтня 1905 р. по червень 1907 р. про вихід у світ заявили 64 україномовні газети і журнали. Проте своє існування бодай одним примірником підтвердили лише 24 видання [9, с. 4-5].

У складних умовах діяли товариства «Просвіта», започатковані ще у 60-х роках ХІХ ст. В умовах революції 1905–1907 рр. більш київська «Просвіта» за 4 роки свого існування випустила 36 найменувань брошур, організувала 100 лекцій, 25 літературно-музичних вечорів. У січні 1910 р. спеціальним розпорядженням Столипіна заборонялося культурно-освітні національні організації під приводом того, що утворення товариств, які становлять перед собою вузькі національно-політичні цілі, або об'єднання на ґрунті таких національних інтересів веде до поглиблення основ національної відокремленості [10, с. 421].

У другій половині ХІХ – початку ХХ ст. українська культура продовжувала свій прогресивний розвиток, хоч це відбувалося в умовах систематичних тисків і заборон. Тому українська культура не могла нормально розвиватися за властивими їй еволюційними законами. Працівникам культури доводилося долати не лише внутрішні суперечності та перешкоди, притаманні для будь-якої культури, а й великий політичний тиск з боку державних

російської, німецької і польської культури. Це пригнічувало творчий потенціал народу, виснажувало духовні сили нації. Історія культури цього періоду ще раз доводить, що при відсутності держави без політичної, матеріальної, правової підтримки культура нація починає занепадати, або продовжує свій розвиток через над зусилля. Саме це й було характерно для розвитку української культури у цей період. Його головним здобутком можна вважати утвердження етнокультурної відокремленості українського народу, що створило ґрунт для становлення державності в роки національно визвольної революції 1917-1920 рр.

Уряд цього періоду потурбувався і про відкриття навчальних закладів з підготовки кваліфікованих спеціалістів мистецтва. Для вирішення цієї проблеми Генеральний секретаріат створив комісію із розробки проекту Академії мистецтва. До її складу увійшли М. Бойчук, В. Крачевський, М. Мурашко, Г. Нарбут, М. Бурачек, М. Жук та інші спеціалісти мистецтва. Комісія розробила проект ВНЗ і статут, в якому зазначалося, що головним завданням академії є всебічна допомога розвитку українського прикладного й образотворчого мистецтва, допомога становленню молодих спеціалістів [11, с. 72].

Отже, у другій половині XIX – початку XX ст. українська культура продовжувала свій прогресивний розвиток, хоч діячам культури доводилося долати не лише внутрішні суперечності та перешкоди, а й великий тиск з боку державних російської, німецької і польської культур.

Розглядаючи період першої світової війни, революції, громадянської війни, іноземної інтервенції 1917–1920 рр. необхідно мати на увазі велику економічну розруху й чимало людських жертв. Слід ураховувати, що за неповні 4 роки в Україні відбулося 8 змін влади на всеукраїнському й регіональному рівні, яка найчастіше була антагоністична й руйнувала те, що створювала попереднє. Але, незважаючи на гостре протистояння, яке творилося всі роки визвольної боротьби український народ в цей час здійснював глибокі культурні перетворення і звершення 20-х років.

Найбільш вагомі результати були досягнуті в освіті. Посилилась матеріально-технічна база, яка сприяє охопленню навчанням всіх дітей шкільного віку. відбулося перебудова професійної освіти. Прогресивні зміни відбулися у вищій школі. Особливо важливу роль відіграло створення Академії наук, що стала центром української науки.

Значну роль у розбудові культури відіграли бібліотеки мережа яких зросла за це час в десятки разів. Основою бібліотечної системи стала національна бібліотека та її філії у великих містах України. Помітні зміни відбулися у формуванні національного образотворчого мистецтва. Для його успішного становлення в республіці було створено мережу художніх шкіл, училищ, Академію мистецтв України.

Отже, із сказаного видно, що у 1917-1920 рр. були закладені основи українського національно-культурного будівництва новітнього часу. Загальновідомо, що Перша світова війна, революція, громадянська війна та інтервенція 1917–1920 рр. принесли в країну економічну розруху й чимало людських жертв. Однак, незважаючи на це у сфері національно-культурного будівництва відбулися глибоко культурні перетворення, що стали надійною основою культурного відродження української нації і високих культурних звершень 20-х років.

Найбільш вагомі результати були досягнуті в освіті. Відбулося переведення різноступеневої школи на семирічку й середню загальну освіту. Незначні фактичні матеріали, що наведені в статті, система освітніх закладів, що були створені в цей час, дали можливість не тільки навчитися читати і писати, а й підвищувати свою освіту в різних навчальних закладах. Ті основи, що були, закладені в ці роки дали можливість у наступні підняти розвиток культури на новий рівень, що увійшов в історію під назвою українського ренесансу.

Список використаних джерел та літератури

1. Драгоманов М. Народні школи на Україні. Серед життя й письменства в Росії. Женева, 1877. С. 7.

2. Огієнко І. Українська культура. Київ, 1918. С. 211–212.
3. Щеголев С. Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма. Киев, 1912. С. 5.
4. Линниченко И. А. Малорусская культура. Одесса, 1919. С. 15.
5. Розовик Д. Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917-1920 рр.). Київ : ВПЦ Київський університет, 2002. С. 88.
6. Франко І. Збір творів. У 50 т. Київ, 1974. Т. 46, ч. 1. С. 318.
7. Антонович Д. Українська культура. [Ukrainian culture]. Київ, 1993. С. 108.
8. Об отмене стеснений малорусского печатного слова / Императорская академия. СПб, 1905. С. 96.
9. Сидоренко О. І. Україномовна преса Росії 1905-1907 р.: Анатований покажчик періодичних видань. Київ, 1987. С. 4–5.
10. Голубенко П. Україна і Росія у світі культурних взаємин. Нью-Йорк: Париж: Торонто, 1987. С. 421.
11. Розовик Д. Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917–1920). Київ, 2002. С. 72.
12. Ніколаєнко С. М. Теоретико-методологічні основи управління інноваційним розвитком системи освіти України. Київ: Київський національно-торговий економічний ун-т, 2008. 419 с.
13. Пілюшенко В. Л., Аракелова І. О. Стратегія інноваційного управління сферою послуг на основі маркетингового підходу. Маркетинг і менеджмент інновацій. 2013. № 4. С. 133–139.

References

1. Drahomanov M. (1877). Narodni shkoly na Ukraini. Sered zhyttia y pysmenstva v Rosii. [Public schools in Ukraine. Among the life and writing in Russia] Zheneva. 7. [in Ukrainian].
2. Ohiienko I. (1918) Ukrainska kultura. [Ukrainian culture]. Kyiv. 211–212. [in Ukrainian].
3. Schegolev S. (1912). Ukrainское dvizhenie, kak sovremennyiy etap yuzhnorusskogo separatizma. [Ukrainian movement as a modern stage of South Russian separatism]. Kiev. 5. [in Russian].
4. Linnichenko I. A. (1919). Malorusskaya kultura. [Little Russian culture]. Odessa. 15. [in Russian].
5. Rozovyk, D. F. (2002). Ukrayinske kulturne vidrodzhennya v roky nacionalno-demokratychnoyi revolyuciyi (1917-1920) [Ukrainian cultural revival during the years of the national-democratic revolution (1917-1920 years)]. Kyiv. 80. [in Ukrainian].
6. Franko I. (1974). Zbir tvoriv.[Collection of works]. U 50 t. Kyiv. T. 46, ch. 1. 318. [in Ukrainian].
7. Antonovich D. (1993). Ukrayinska kultura. []. Kyiv. 108. [in Ukrainian].
8. (1905). Ob otmene stesneniy malorusskogo pechatnogo slova / Imperatorskaya akademiya. SPb. 96. [in Russian].

9. Sidorenko O. I. UkraYinomovna presa Rosiyi 1905-1907 r.: Anatovaniy pokazhchik perIodichnih vidan. KiYiv, 1987. S. 4–5. [in Ukrainian].

10. Golubenko P. (1987). UkraYina I RosIya u svItI kulturnih vzaEmin. Nyu-York: Parizh: Toronto. 421. [in Ukrainian].

11. Rozovyk, D. F. (2002). Ukrayinske kulturne vidrozhennya v roky nacionalno-demokratychnoyi revolyuciyi (1917-1920 rr.) [Ukrainian cultural revival during the years of the national-democratic revolution (1917-1920 years)]. Kyiv. 72. [in Ukrainian].

12. Nikolaienko S. M. (2008). Teoretyko-metodolohichni osnovy upravlinnia innovatsiinym rozvytkom systemy osvity Ukrainy. Kyiv: Kyivskiy natsionalno-torhovy ekonomichnyi un-t. 419. [in Ukrainian].

13. Piliushenko V. L., Arakelova I. O. (2013). Stratehiia innovatsiinoho upravlinnia sferoiu posluh na osnovi marketynhovoho pidkhodu. Marketynh i menedzhment innovatsii. № 4. 133–139. [in Ukrainian].

Рецензент:

Кучер В.І., д.і.н., проф.

28.05.2020 р.